श्रीकृष्णाय नमः ।

बालबोधः ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीतया विवृत्त्या समनुगतः ।

आश्वासनम्.

प्रस्तावनापाठः किलाऽऽवश्यकः परीक्षकाणाम् । किन्तु प्रकाशयितुमभिवाञ्छितानां ग्रन्थानां सङ्ग्रहसंशोधनादिभिरसन्निहितावसराः परवशा भवामः कार्य्यान्तरमननुष्ठातुम् । उपलब्धाभिर्निखिलाभिर्व्याख्याभिः प्रकाशितेषु पुनः षोडशस्वपि ग्रन्थेष्ववश्यमेव निर्मास्यामो विज्ञेयांशभूयिष्ठां यथाबुद्धि सरसरमणीयां प्रस्तावनाम् ।

अवधीयताम्.

अहो न्वयमवसरः । इदं सौभाग्यम् । एताः सिद्धयः । क वयम् । क कलिः । क चाऽयमाशिषामप्यविषयः प्रकर्षः परमः । यत्सम्प्रति कथमपि पूर्वमनुपलब्धेन भूयसा व्याख्याविभवेन समुद्भासितसारार्थसम्पत्सञ्चयान् षोडश ग्रन्थान् प्रकाशयितुं बलवदुत्सहामहे यच्च चिररात्राय तदर्थमुत्कण्ठितानां विद्वद्भगवदीयानां सौलभ्यमेतानापादयामहे । तदयमनुग्रह एवाऽतिलङ्घितमर्य्यादः स्वानुभावप्रकटनहृदयस्य भगवतः । प्रभवन्ति वा सर्वथा पादारविन्दपांसवः श्रीमदाचार्य्यचरणानाम् । अवसरेऽस्मिन् पारितोषिकं किमपि साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामहे विदुषो भगवदीयान् । तच्च तत्सङ्ग्रहेषु विभासमानानां व्याख्यानां नामानि सत्यावश्यके तत्पुस्तकानि च । निर्व्यूढे तु संशोधने यथावत्पुनस्तानि प्रत्यर्पयेरन् । यद्यपि भूयस्य एव सङ्गृहीता व्याख्या असाभिस्तथापि नैताः कात्स्न्येन सङ्ग्रहमसदीयमुद्भासयन्ति विद्यमाना वा पुस्तकान्तरासान्निध्येन नाऽधिगच्छन्ति यथायथं संशोधनमिति । तदत्र विद्वद्भगवदीयाः शरणम् ।

सर्वेभ्यः साह्लादाः साधुवादाः—

श्रीश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतया विवृत्या बालबोधं प्रकाशयितुमुद्युञ्जानाश्चत्वारि विवृतिपुस्तकानि सङ्गृह्य निरवीवृताम संशोधनम् । तत्र द्वे पुस्तके श्रीमद्बालकृष्णशुद्धाद्वैतसंस्कृतपुस्तकालयस्थे श्रीमद्गोकुलनाथगोस्वामिचरणमहामहोदयैर्दत्ते । एकं श्रीमल्लालूभट्टमहाभागानां यत्तत्कुल एव समुद्वाहितयाऽस्मदनुजया श्रीमत्या यमुनया प्रत्तम् । अन्यच्च विद्वत्प्रवरैर्भट्टश्रीगोवर्द्धनशर्म्ममहामहोदयैरस्मत्पितृव्यचरणैर्विवीर्णम् । एषां सञ्ज्ञोल्लेखस्तु सम्प्रति श्रीमद्गोवर्द्धनोपत्यकामासेवमानानां पुस्तकासान्निध्यान्न स्मृतिपथमारोहति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

षोडश ग्रन्थाः ।

बालबोधः ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीतया विवृत्या समनुगतः ।

विद्वन्महाराजश्रीश्रीमद्गोकुलनाथगोस्वामिचरणमहामहोदयानां

कृपाकटाक्षितेन

भट्टश्रीबलभद्रशर्म्मा—

कविकाव्यरत्नाकरकविचूडामणिशुद्धाद्वैतभूषणकविरत्न-
महामहोपदेशकविद्यालङ्कारवेदान्तविद्यानिधिना
संशोधितः ।

मोहमय्यां

निर्णयसागरे सम्मुद्र्य

शुद्धाद्वैतसिद्धान्तकार्यालयात्

प्रकाशितः ।

संवत् १९७३, सन १९१७.

निर्मञ्छनं ≡) कलात्रयम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्वदनावतारश्रीमद्वल्लभाचार्य्यचरणप्रणीताः

षोडश ग्रन्थाः ।

यथोपलब्धनिखिलव्याख्याभिरुपेताः ।

अथ द्वितीयो—

बालबोधः ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतव्याख्योपेतः ।

नत्वा हरिं सदानन्दं सर्वसिद्धान्तसङ्ग्रहम् ।
बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

जयन्ति श्रीमदाचार्य्यवाचोऽर्थामृतवर्षिणः ।
पुमर्थादिगतभ्रान्तितापो याभिर्निवारितः ॥ १ ॥

नन्विहाऽनादौ संसारे केचन लोकायतिकास्त्यागभोजने प्रशंसन्ति । अन्ये पुनः स्वार्थमैश्वर्यादिकमेव बहु मन्यन्ते । वदन्ति च—"नमोऽस्तु राज्यवृक्षाय षाड्गुण्यगुरुशाखिने । सामादिचारुपुष्पाय त्रिवर्गफलदायिन" इति । अपरे कीर्त्त्यर्थमेव यतन्ते । वदन्ति च—"यावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि पुण्यलोके महीयत" इति । केचन पुनः कामानेव साधयन्ति । वदन्ति च—"शरीरस्थितिहेतुत्वादाहार-सधर्माणो हि कामाः फलभूताश्च धर्मार्थयोस्सन्ति" । तथैतरे स्मार्त्ताद्याचारम् । वदन्ति च—"धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यत" इति । "आचार-

प्रभवो धर्म" इति । "शौचाचारविहीनानां समस्ता निःफलाः क्रिया" इति । अन्ये तु धर्म एव प्रवर्त्तन्ते । वदन्ति च—"मोक्षार्त्ते न प्रवर्त्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासये"ति । केचन तपसि । "तपसा देवा देवतामग्र आयन्नि"त्यादिश्रुतेः । तथाऽन्ये साङ्ख्ययोगविदः संन्याससत्यशमदमादिषु । "न्यास इत्याहुर्मनीषिण" इति "सत्येन वायुरावाती"ति "शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ती"ति "दमेन दान्ताः किल्बिषमवधुन्वन्ती"ति श्रुतेश्च । इतरे शिवमुपासते । अन्ये च विष्णुम् । ततस्ततश्च सकलां सिद्धिं मोक्षं चाऽऽहुः । प्रभुभिश्च भक्तिमार्ग उपदिष्ट इति किमसङ्ख्याताः पुमर्था उत नियताः । यदि नियतास्तर्हि किं तुल्या उत गुणप्रधानभूताः । यदि गुणप्रधानभूतास्तर्हि गुणभूतानां साधनानां फलं प्रति समुच्चयो विकल्पो वा । व्यवस्थितिर्वा । फलं च किमेकमुताऽनेकम् । इति सन्दिहानानां स्वानां सन्देहजनकं तत्र तत्रोपादेयताभ्रमं वारयितुं मङ्गलवाक्य एव मुख्यं फलं साधनव्यवस्थां च सूचयन्तस्तदितरस्य हेयत्वावबोधनार्थं पुमर्थप्रतिपादकसर्वशास्त्रसिद्धान्तसङ्ग्रहनिरूपणं प्रतिजानते—**नत्वेत्यादि** । अत्र हरिं सदानन्दमिति पदद्वयेन दुःखाभावार्थं भजतां फलान्तरार्थं च भजतां "फलमत उपपत्तेरि"ति न्यायसिद्धं फलदातृत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वेन भजतां च "यो वै भूमा तत्सुखम्" "कृषिर्भूवाचकः शब्दः" "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादिश्रुतिभिः "जगद्व्यापारवर्जमि"त्यादिन्यायैश्च सिद्धं परमानन्दरूपफलात्मकत्वं च बोधितम् । नत्वेत्यनेन दैन्यपूर्वकभजनस्योपलक्षणविधया साधनत्वं बोधितम् । तावता "मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः । मयाऽऽत्मना सुखं यत्तत्कुतस्तद्विषयात्मनाम्" "भगवान् ब्रह्म कात्स्न्र्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेदि"त्यादिनिर्णीता मुख्यफलसाधनव्यवस्था सूचिता । एवं मङ्गलं विधाय विषयमाहुः—**सर्वसिद्धान्तसङ्ग्रहमिति** । सर्वेषां

१ सम्यगिति क. २ कृतस्तु इति ख. ३ मुक्तेति क. ४ च सूचितेति ख.

धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्था मनीषिणाम् ।
जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः ॥ २ ॥

पुमर्थप्रतिपादकानामुपादेयानां हेयानां च शास्त्राणां यः सिद्धान्तः फलसाधननिष्कर्षस्तेषां सम्यक् ग्रहो ज्ञानं येन तादृशं ग्रन्थम् । सङ्ग्रहं समासं वा । व्यासेन कथने ग्रन्थबाहुल्याद्वृथाकालक्षेपबुद्धिक्षोभयोः सम्भवादिति द्वारकेश्वराः । यद्यपि तत्तच्छास्त्रैरपि तत्तन्मतज्ञानं भवति तथापि तत् भ्रान्तिसंवलितमेव तद्वक्तृणां प्रतारकत्वात्तेषां तथात्वं च तथैवेश्वरशिक्षयेति देवकीनन्दनाः । यद्यपि मन्वादीनां कपिलादीनां च न प्रतारकत्वं तथापि "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम"इति वाक्याज्जघन्याधिकारकतन्निरूपणादिना मुख्याधिकारिणः प्रति फलतस्तथात्वमिति तेषामाशयः । प्रयोजनमाहुः—**बालप्रबोधनार्थायेति** । बालाः स्वतो हिताहितानभिज्ञतया शुद्धभावेन च दयापात्राणि । तेषां प्रकर्षेण बोधनमितरफलसाधनविषयकोपादेयताभ्रमनिरासेन यथाधिकारं भक्तौ प्रपत्तौ वा प्रवेशनसमर्थबोधोत्पादनम् । तेन योऽर्थस्तदुद्धारस्तदर्थमित्यर्थः । प्रकारमाहुः—**सुविनिश्चितमिति** । सुष्ठु वेदादिप्रमाविशेषत ऐकाग्र्येण निश्चितं निर्द्धारितम् । तेन तत्तत्सिद्धान्तमात्रं नोच्यते । किन्तु तत्सङ्गृह्य तेषामुत्कृष्टमपकृष्टं वा यद्यस्य स्वरूपं वेदाद्यविरोधेन सिध्यति तदत्र बोध्यत इति प्रकारो दर्शितः ॥ १ ॥ एवं प्रकारं फलसम्बन्धं च बोधयित्वा प्रथमतः पुरुषार्थविषयकं सन्देहमपाकर्तुं तन्निश्चयं सङ्ग्रहेणाऽऽहुः—**धर्मेत्यादि** । चत्वार इति सङ्ख्यया मनीषिणामिति यथार्थविषयग्रहणसमर्थबुद्धिमद्वाचकपदेन च नानापुरुषार्थवादो भ्रान्तप्रतिपन्नत्वादनुपादेय इति बोधितम् । धर्मेत्याद्याख्याकथनेन पुरुषार्थदेवतावत्त्वबोधनाद्धर्मादिरूपेणैव पुरुषार्थता न यज्ञादिरूपेणेत्यपि सूचितम् । देवकीनन्दनास्तु—अत्र केवलार्थपदा[1]लौकिका एव चत्वारोऽनुपादेयत्वायोच्यन्त इति पुरुषार्थाभासत्वबोधनायाऽऽख्यापदमित्याहुः । तेन तेषां मते वैदिकानां मर्यादामार्गे पुरुषार्थता ।

१ चकारो नास्ति क.

अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः ।

भक्तिमार्गे तेऽप्यनुपादेया इति भक्तिमार्गोत्कर्षमात्रबोधनार्थः सर्वो ग्रन्थः । द्वारकेश्वराणां मते त्वन्येषां निष्कर्षबोधनार्थ इति विशेषः । तत्र धर्मो नाम चोदनालक्षणोऽर्थः । चोदना च "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" "न हिंस्यात्सर्वा[2] भूतानी"त्यादिविधिनिषेधभेदेन द्विविधा । तेन धर्मोऽपि बाह्यक्रियात्मा निवृत्त्यभिसन्धिरूपान्तरक्रियात्मा च सामान्यतः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन च द्विविधः । अर्थस्तु स्वकन्दनवनिताभरणगृहादिभेदेनाऽनन्तविधः । कामोऽपि तत्तदिन्द्रियविषयभोगात्माऽनन्तविधः । मोक्षस्तु विश्वमायानिवृत्तिरूपेण स्वरूपलाभरूपेण वा एकविध एव । अवान्तरतन्त्रभेदेन बहुविधं ते ते आहुः । तथापि स्वरूप एव भेदो न तु नाम्नीत्याख्यापदम् । अर्थ्यन्ते मे सन्त्विति स्वसंबन्धितया इष्यन्त इत्यर्थः । तेनैतेषां पुरुषार्थत्वप्रयोजकं रूपमुक्तम् । एवं पुरुषार्थान्निष्कृष्य तुल्यातुल्यत्वसन्देहनिरासाय[3] तदवान्तरभेदं विवेक्तुमाहुः—**जीवेत्यादि** । हि यतो हेतोस्ते जीवैरीश्वरेण च कृतो यो विचार उपपत्तिभिः समर्थनेन तत्स्वरूपादिनिश्चयस्तेन विचारिता निर्द्धारिता अतो विचारकृतप्रकारेण द्विधा सन्तीत्यर्थः । तथाच यद्यपि वेद एकस्तथापि तदर्थभानभेदात्तेषां द्वैविध्यमिति भावः । ईश्वरपदेन वेदो गृह्यत इति द्वारकेश्वराः ॥ २ ॥ एवं द्वैविध्यमुपपाद्य ईश्वरविचारितानां स्वरूपमाहुः—**अलौकिका इत्यादि** । तुर्जीवविचारितपक्षनिरासे । अलौकिका वक्ष्यमाणलौकिकविलक्षणस्वरूपाः । वेदोक्ता वेदादेव प्रमिताः । साध्यसाधनसंयुताः । साध्यमवान्तरपरिकरादि । साधनमुपायः । ताभ्यां सम्यग्युताः । अव्यभिचरितसाध्यसाधनभावा इत्यर्थः । तद्यथा । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादिवेदवाक्येभ्यो यागाद्यात्मा धर्मः प्रमितो भवति । तदवान्तरपरि-

१ निकर्ष इति **क.** २ सर्वभूतानीत्युपलब्धम् । स्यात्पुनरेवम् । ३ भ्रमनिरासायेति **ख. ग.**

लौकिका ऋषिभिः प्रोक्तास्तथैवेश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥

करोपायादिकमपि "अरुणया एकहायन्या गवा पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" "वारणो यज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचर" इत्यादिश्रुत्यैव प्रमितं तदुक्तयैवाऽनुपूर्व्या[3] यज्ञादिरूपं धर्ममव्यभिचारेण साधयति । तथा "उद्भिदा यजेत पशुकाम" इत्यादिश्रुतिभिः प्रमितोऽर्थोऽपि तदुक्तप्रनाड्यैव सिध्यति । तद्वत् छान्दोग्ये वामदेव्यसामोपासनायां छान्दोग्ये बृहदारण्यके च पञ्चाग्न्युपासनायां रसब्राह्मणे च "उपमन्त्रयते सहिङ्कार" इत्यादिना "योषा वा व गौतमाग्निरिति योषा वा अग्निर्गौतम एषां वै भूतानां पृथिवी रस"इत्युपक्रम्य "स स्त्रियं ससृजे तां सृष्ट्वाऽध उपास्त" इत्यादिना च प्रमितः कामोऽपि तदुक्तरीत्या सिध्यति । एवं "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्यादिना मैत्रेयीब्राह्मणादिना च प्रमितो मोक्षोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन यथाधिकारमुक्तया प्रनाड्या सिध्यति । तत्तत्साधनानि न व्यभिचरन्ति । द्वारकेश्वरा अप्येवमेवाऽऽहुः । देवकीनन्दनास्तु "धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्ये"ति प्रथमस्कन्धीयार्थसङ्ग्राहकस्य "धर्मो ह्यर्थेन साधित" इत्यस्य स्वारस्यादन्योऽपि साध्यसाधनभावः सङ्गृह्यत इत्याहुः । तेन चत्वारोऽपि सपरिकरा लौकिकेभ्यो विलक्षणाः । आपाततः साम्यं तु साजात्यालोकदृश्या प्रतीयते मृत्काञ्चनघटयोः स्फटिकहीरकयोरिव न तु तत्स्वरूपैक्यं नियन्तुमलं भवति । तस्मात्ते अलौकिका एवेति निश्चयः । द्वारकेश्वरास्तु वेदोक्तानां पुरुषोत्तमसंबन्धित्वेनाऽलौकिकत्वमाहुः । देवकीनन्दनास्तु ब्रह्मवादमाश्रित्य वैदिकानां साध्यसाधनफलानामलौकिकत्वमिच्छन्ति । अहं तु वाक्योक्तस्वरूपमादाय वदामीति विशेषः । जीवविचारितानाहुः—**लौकिका इत्यादि** । ऋषिभिर्मन्वादिभिर्विशालाक्षादिभिर्नन्द्यादिभिः कपिलादिभिः प्रोक्ता धर्मादयो लौकिकाः ।

१ यज्ञाविचर इति **क.** २ प्रमित इति **ख. ग. घ.** ३ तदुक्तयैवाऽऽनुपूर्व्या यज्ञादिरूपं साध्यं धर्ममव्यभिचारेण साधयन् (?) अपूर्वं यद्धर्माख्यं नित्यं भगवद्रूपं तदभिव्यक्तं करोतीति **क. घ.** पाठोऽयमविरुद्धोऽपि मूलनैरपेक्ष्यान्न प्राधान्येनाऽऽदृतः ।

लौकिकांस्तु प्रवक्ष्यामि वेदादाद्या यतः स्थिताः ।
धर्मशास्त्राणि नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात् ॥ ४ ॥

स्मृतिसिद्धा इत्यर्थः । नन्वृषीणां सर्वज्ञानां वेदवेत्तृत्वात्तदुक्तानां कथं वैदिकेभ्यो भेद इत्याकाङ्क्षायां तत्रोपपत्तिमाहुः—**तथैवेश्वरशिक्षयेति** । प्रपञ्चवैचित्र्येणाऽधिकारिभेदात्तत्तदर्थमीश्वरेण तथैव शिक्षिता अतस्तथेत्यर्थः । इदमपि "नो लङ्घनीयाः कुलदेशधर्माः" "शूद्रेषु दासगोपालः" "चतुर्थीमुद्वहेत्कन्याम्" "योगेनैव दहेदंह" इत्यादिवाक्यैस्तु मीयते । द्वारकेश्वरास्तु तथैव स्वप्रकृत्यनुसारेणैव ईश्वरस्य वेदस्य शिक्षया अर्थावबोधेनेत्यर्थमाहुः । ईदमप्येकादशस्कन्धे चतुर्दशेऽध्याये "वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिन" इत्याद्युद्धवप्रश्ने "कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयाऽऽदौ ब्रह्मणे" इत्यारभ्य "मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनैकान्त्याद्यथाकर्म यथारुची"त्यन्ते सन्दर्भे सिद्ध्यतीति न शङ्कालेशः ॥ ३ ॥ एवं द्विविधानां स्वरूपमुक्त्वा लौकिकतत्प्रवक्तृणामृषीणामानन्त्यात्तदुक्तिषु हेयोपादेयभावं बोधयितुं वैदिकानां निःसन्दिग्धत्वं च बोधयितुमाहुः—**लौकिकानित्यादि** । लौकिकान् स्मार्त्तान् धर्मादीन् । तुः शिष्यपरिगृहीतपक्षनिरासे । प्रकर्षेणेतरविवेकेन वक्ष्यामि कथयिष्यामीत्यतो हेतोः आद्या अलौकिका वेदात्काण्डद्वयात्मकात् स्थिताः जैमिनिकल्पकारबादरायणैराचार्यैः शब्दादिबलाबलं विचार्य शब्दादेव गुणप्रधानभावेन व्यवस्थापिताः । तथाच यदि वैदिकधर्मेप्सुस्तदा यथाशाखं कल्पेन जैमिनीयेन च धर्मं साधयेत् । तथैवाऽर्थेप्सुरपि ताभ्यां तम् । यदि कामेप्सुस्तदा तथैव तमपि । मोक्षेप्सुस्तु यथाधिकारं वैयासेन ब्रह्मवादेन स्वतो मोक्षं भेदवादविशिष्टाद्वैतवादविशिष्टभक्त्यादिभिः परतो मोक्षमिति निबन्धादौ निर्णीतमेव ।

१ एतेन 'यतः स्थिता' इत्यत्र 'अतः स्थिता' इति पाठः प्राप्यते परन्तु मूले तथा स्वीकारे प्रत्युत योजनायाः क्लिष्टत्वात् 'कथयिष्यामि यतो हेतोरि'ति विवृतावेव पाठः प्रतिभाति ।

त्रिवर्गसाधकानीति न तन्निर्णय उच्यते ।
मोक्षे चत्वारि शास्त्राणि लौकिके परतः स्वतः ॥ ५ ॥

अतस्तेषामसन्दिग्धत्वादन्त्यानेव कथयिष्यामीत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय "मानाधीना मेयसिद्धि"रिति मानकथनमुखेनैवाऽऽहुः—**धर्मेत्यादि** । धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि गृह्यसूत्रादीनि च । तेनाऽऽगमा वामाद्या व्यावर्तिताः । नीतिः बृहस्पत्यादिप्रणीतं राजनीतिशास्त्रम् । एकवचनं ब्राह्मवैशालाक्षवार्हदन्तकबार्हस्पत्यौशनसप्राचेतसादीनामिदानीमप्रसिद्धत्वाद्राजधर्मादौ भारते दिङ्मात्रमुक्ताया अपि कार्यक्षमत्वात्तत्परम् । तेन चौरद्यूतकारादिशास्त्राणि व्यावर्त्तितानि । कामशास्त्राणि वात्स्यायनसूत्राणि । ब्राह्मनान्दबाभ्रव्यादीनामिदानीमप्रसिद्धत्वेऽपि दन्तकादिप्रणीतशास्त्रार्थस्य वात्स्यायनसूत्रेषु सप्ताधिकरण्या कथनाद्बहुवचनम् । तेनाऽपि"मातृयोनिं परित्यज्य विहरेत्सर्वयोनिष्वि"त्यादिबोधकानि कौलादीनि व्यावर्त्तितानि । एतानि क्रमात् त्रिवर्गसाधकानि । तथाच तदुक्तरीत्या साधने धर्मार्थकामाः परस्पराविरोधेन सिद्ध्यन्ति । यथाऽऽह वात्स्यायनः "किं स्यात्परत्रेत्याशङ्का यस्मिन्कार्ये न जायते । न चाऽर्थघ्नं सुखं चेति शिष्टास्तस्मिन्व्यवस्थिता" इति । अन्यथा साध्यमानास्तु परस्परविरोधाद्धर्मानर्थद्वेषाख्यदुष्टत्रिवर्गपर्यवसायिनो भवन्तीत्यर्थः । एवं त्रिवर्गे गुणप्रधानभावो गुणभूतसाधनव्यवस्था च सङ्क्षेपेण सूचिता । अतः परमधर्माद्यभावाय यथैतानि शास्त्राण्युक्तानि तथैतेषां निर्णयोऽपि तदर्थं वाच्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः—**इति न तन्निर्णय उच्यत इति** । इति त्रिवर्गसाधनत्वादेव हेतोः तेषां धर्मशास्त्रादीनां निर्णयो नोच्यते "त्रैवर्गिकायासे"ति वाक्येन भगवन्मार्गे तेषामनुपादेयत्वान्नोच्यत इत्यर्थः । एवं त्रिवर्गव्यवस्थां सूचयित्वा मोक्षरूपं फलमेकमनेकं वेत्याकाङ्क्षायां तद्भेदं वक्तुमाहुः—**मोक्ष इत्यादि** । स्मार्त्तमोक्षविषयकाणि चत्वारि

१ तेनाऽऽगमाद्या व्यावर्त्तिता इति **ख.** २ वादकैतकेति **ख.** वाददत्तकेति **ग.** ३ नीतेः कार्य्यक्षमत्वादिति **घ.** ४ बाह्यनांदेति **ग.**

द्विधा द्वे द्वे स्वतस्तत्र सांख्ययोगौ प्रकीर्त्तितौ ।
त्यागात्यागविभागेन सांख्ये त्यागः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥

शास्त्राणीत्यर्थः । एतेन "प्रजामनु प्रजायन्ते तदु मर्त्यामृतं विदुरि"ति श्रुत्युक्तः "स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहा" इति पितृदेयो मोक्षस्तच्छास्त्रं च निवारितम् । एवमन्यदपि तन्त्रोक्तम् । कथमेवमित्यत आहुः—**परत इत्यादि** । परतः स्वतः द्विधा परायत्तस्वायत्तभेदेन द्विप्रकारके मोक्षे द्वे द्वे शास्त्रे तेन चत्वारीत्यर्थः । अवान्तरविभागं सप्रयोजकं[1] वक्तुं परायत्तमोक्षपक्षे विचारबाहुल्यात्तदनुक्त्वा सूचीकटाहन्यायेन स्वायत्तमोक्षप्रतिपादकविभागमाहुः—**स्वत इत्यादि** । स्वतस्तत्र स्वायत्ते मोक्षे त्यागात्यागविभागेन साङ्ख्ययोगौ दर्शनग्रन्थौ प्रकीर्त्तितौ आदृतत्वेन शिष्टैः कथितौ । तथाचैतौ शिष्टादृतावित्यर्थः । एतेन मोक्षप्रतिपादकौ कणभक्षाक्षचरणदर्शनग्रन्थौ शिष्टानादृतत्वेन व्यावर्त्तितौ । अत एव पराशरोपपुराणे "अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिरि"ति । "एतेन शिष्टापरिग्रहा व्याख्याता"इति व्याससूत्रञ्च । तेन कैमुतिकन्यायादेव तथागतार्हतलोकायतादिव्यावृत्तिरपि सूचिता । एवं प्रयोजकभेदमुक्त्वा क्रमे प्रातिलोम्यभ्रमं वारयितुमाहुः—**साङ्ख्ये त्यागः प्रकीर्त्तित इति** । साङ्ख्ये हि "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष"इति नित्यानित्यवस्तूनि सङ्गृह्य[2] तद्विवेकेन[3] पुरुषस्य मोक्षः प्रतिपादितः । ततः "एवं तत्त्वाभ्यासान्नाऽस्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम् । अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमि"तीश्वरकृष्णाचार्येणाऽहन्ताममतात्यागो ज्ञानसाधनत्वेनोक्तः । साङ्ख्यप्रवचनेऽपि "तत्त्वाभ्यासान्नेति नेति त्यागाद्विवेकसिद्धिरि"ति सूत्रितम् । अर्थस्तु—धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्या-

१ सप्रयोजनकमिति **क. ग.** २ प्रयोजनभेदमिति **घ.** ३ नित्यानि वस्तूनीति **क.** ४ तत्तद्विवेकेनेति **क.**

अहन्तामममतानाशे सर्वथा निरहङ्कृतौ ।
स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते ॥ ७ ॥
तदर्थं प्रक्रिया काचित् पुराणेऽपि निरूपिता ।
ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेकमबाह्यतः ॥ ८ ॥

नैश्वर्याख्यैः सप्तभी रूपैः प्रकृतिः पुरुषं बध्नाति । एकेन ज्ञानेन रूपेण सैव मोचयतीति तत्त्वाभ्यासात्पौनःपुन्येन मननात् पूर्वप्रतिपादितैर्न्यायैरनात्मनां त्यागाद्विवेकस्य सिद्धिर्दृढभूमित्वं भवतीति । तथाचैवं मोक्षसाधनत्वेनोक्तः । अतस्त्यागेन स्वायत्तमोक्षबोधकं साङ्ख्यशास्त्रमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अतः परं यदर्थमिदं साधनमुक्तं तस्य मोक्षस्य स्वरूपमाहुः—**अहन्तेत्यादि** । पूर्वोक्तरीत्या प्रकृतिप्राकृतत्यागेन[1] स्थूललिङ्गशरीराहन्तायास्तत्परिकरममतायाश्च नाशे सति बुद्धितत्त्वस्थे स्वप्रतिबिम्बेऽभिमानाभावेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावात्सर्वथा निरहङ्कृतौ सर्वथोदासीनत्वे सति स्वरूपस्थो "जडप्रकाशयोगात्प्रकाश[2]" इति सूत्रान्निर्विषयप्रकाशात्मत्वेन विद्यमानो यदा जीवः शारीर आत्मा भवति तदा स आत्मा कृतार्थो मुक्तो निगद्यते साङ्ख्याचार्यैरुच्यते । तथाच विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन स्वस्वरूपे ज्ञाते बन्धो निवर्त्तत इति विविक्तस्वरूपमेव स्वतो मोक्ष इत्यर्थः । मायावादिमतेऽप्येवम् ॥ ७ ॥ ननु गौतमकणादादिमतवत्साङ्ख्यादिमतमप्यंशतः श्रुतिविरुद्धमिति कथं साङ्ख्यप्रतिपन्ने मोक्षे शिष्टानामादरश्चिद्धर्मकस्य जीवस्यैकविंशतिदुःखध्वंसात्मके अशेषविशेषगुणोच्छित्त्यात्मके च गौतमाद्युक्ते मोक्षे कथं नाऽऽदर इत्याकाङ्क्षायामाहुः—**तदर्थमित्यादि** । "मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरि"ति पुराणे मोक्षलक्षणात्तदर्थं तादृशमोक्षार्थं प्रक्रिया पञ्चविंशत्यादितत्त्वकथनरूपा प्रकृत्यादिभ्य आत्मविवेकसाधनार्था च सरणिः काचित्पुराणेऽपि निरूपिता । पुराणं श्रुत्युपबृंहणत्वाद्वेदार्थनिर्णायकमतस्तत्सामानाधिकरण्यादत्र शिष्टादरः कणा-

१ ज्ञानरूपेणेति **क.** २ प्रकृतिप्रकृत्यत्यागेनेति **क.** ३ जडजीवप्रकाशयोगादिति **ग.** ४ तत्समानाधिकरण्यादिति **क. ख. ग.**

अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि ।
यमादयस्तु कर्त्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ९ ॥

दाद्युक्तानां त्वस्मिन्नप्यंशे वैयधिकरण्यादनादर इत्यर्थः । ननु साङ्ख्यमनेकविधम् । क्वचित् षड्विंशतितत्त्वानि । क्वचित् पञ्चविंशतिः[1] । क्वचित् षोडश सप्तदशेत्यादि[2] । तथा सति तेषामेकफलाभावात्कथं सर्वेषां साङ्ख्यानामादरणीयत्वमिति चेत् । तत्राऽऽहुः—**ऋषिभिरित्यादि** । यद्यपि साङ्ख्यप्रक्रिया ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता तथापि अबाह्यतः विमार्गी[3]परिपोषितात् आत्मव्यतिरिक्तत्यागरूपं यदबाह्यमन्तरङ्गं साधनं तत्सर्वत्रैकम् । ततो वा हेतोस्तासु सर्वास्वपि प्रक्रियासु फलं स्वरूपावस्थानात्मकमोक्षरूपमेकमेव । अतो बाह्यसाङ्ख्यव्यतिरिक्तं सर्वमेव साङ्ख्यं शिष्टादरणीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं स्वतो मोक्षसाधकमेकं शास्त्रं निर्णीतम् । अतः परं द्वितीयं निर्णेतुमुपक्षिपन्ति—**अत्याग इत्यादि** । अत्यागे त्यागाभावे साधनत्वेन विवक्षिते योगमार्गश्चित्तवृत्तिनिरोधेनाऽऽत्मबोधक[4]को यः पन्थाः स हि युक्तः पुराणसमानाधिकरणः । तथाच ततः शिष्टादृत इत्यर्थः । ननु त्यागाभावे कथं योगसिद्धिः कथं च मोक्ष इत्याकाङ्क्षायां तत्रत्यं साधनसमाजमाहुः—**त्याग इत्यादि** । हि यस्माद्धेतोर्मनसैव त्यागो "नैव किञ्चित्करोमी"-त्याद्युक्तवत् । तु पुनः यमादयः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-ध्यानधारणासमाधयो बाह्याभ्यन्तरा उपायत्वेन कर्त्तव्याः । तैः सिद्धे योगे चञ्चलस्य मनसोऽखिलवृत्तिनिरोधे दृढे[5] सति कृतार्थता आत्मनः स्वरूपावस्थानरूपमोक्षसिद्धिरित्यर्थः । एतेन निर्बीजसबीजयोगा अबाह्या यावन्तस्ते सर्वेऽपि योगत्वेन सङ्गृहीताः ॥ ९ ॥ एवं स्वतो मोक्षे द्वितीयं शास्त्रं निर्णीतम् । अतः परं परतो मोक्षविषयकं शास्त्रद्वयं निर्णेतुं तत्रत्यमोक्ष-

---

१ पञ्चविंशति इत्यविसर्गः पाठः **क.** २ सप्तदशेत्यपीति **क.** ३ विमार्गपरिपोषितादिति **ग.** ४ वेदबाह्यमिति **क.** ५ मोक्षस्वरूपमिति **ख. ग.** ६ आत्मवाचक इति **ग.** ७ समदृढसति इति **क.** ८ परमिति नास्ति **ख.**

पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोऽपि निरूप्यते ।
ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातस्तद्रूपेण सुसेव्यते ॥ १० ॥
ते सर्वार्था न चाऽऽद्येन शास्त्रं किञ्चिदुदीरितम् ।
अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥ ११ ॥

स्वरूपनिरूपणपूर्वकं तत्प्रपञ्चयन्ति—**पराश्रयेत्यादि** । पराश्रयेण परस्य तत्तच्छास्त्रे सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रतिपादितस्य आश्रयेण सर्वात्मना आलम्बनेन मोक्षः बन्धनिवृत्त्या सालोक्यादिचतुष्टयरूपः । तुः पूर्वपक्षनिरासे । केवलस्वरूपावस्थानरूपो न किन्तु तत्तदानन्दानुभवात्मा । द्विधा परद्वैविध्यात् द्विप्रकारः । तेन तत्प्रतिपादकशास्त्रेऽपि द्वित्वमित्यर्थः । कथं द्वैविध्यमित्याकाङ्क्षायामाश्रयणीयरूपभेदादिति वक्तुं तन्निरूपणं प्रतिजानते—**सोऽपि निरूप्यत इति** । अपिरनादरस्य सूचनाय । तत्र "लीलया परमेश्वराः" "वरदेशा वयं त्रय" इत्यादिवाक्यैर्गुणदेवानां त्रयाणां पुराणेषु तुल्यतानिरूपणात्तौल्येऽपि सरस्वतीशापादिना ब्रह्मणः पूज्यत्वापगमान्मोक्षस्य सृष्टिविघातकत्वेन स्वकार्यप्रतिबन्धकत्वाच्च स मोक्षं न ददातीति तदर्थमनाश्रयणीयतां तस्योपपादयन्ति—**ब्रह्मेत्यादि** । ब्रह्मा रजोयुक्तोऽभिमानी अनभिमानी वा ब्राह्मणतां ब्रह्म वेदः परब्रह्म वा तज्ज्ञातृतां वर्णविशेषाभिमानिब्रह्माख्यदेवताधिष्ठानतां वा यातस्तद्रूपेण ब्राह्मणरूपेण सुतरां ब्रह्मज्ञानार्थं वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मवर्चसाद्यर्थं च सेव्यते न तु मोक्षदातृत्वेन ॥ १० ॥ तत्र गमकमाहुः—**ते सर्वार्था आद्येन नेति** । ते[3] चत्वारोऽर्थाः ब्रह्मणा न किन्तु द्वित्रा एव । ते वा सेवितारः । ब्रह्मणा प्राप्तसर्वार्था न किन्तु यत्किञ्चिद्भ्रन्तः । दृश्यते हि श्रुत्यादौ मनोरिन्द्रस्य च वेदाध्ययनायाऽऽत्मज्ञानाय च ब्रह्मसेवा । "ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिमि"ति पुराणवाक्यम् । सुन्दोपसुन्दहिरण्यकशिपुप्रभृतीनामर्थकामावेव न तु कस्याऽपि मोक्षदानमिति । देवकीनन्दनास्तु—तद्दत्तार्थ-

---

१ चेति **ख. ग. घ.** २ ते सर्वथा न चाऽऽद्येनेति इति **घ.** ३ ते च चत्वारोऽर्था इति **ख.**

वस्तुनः स्थितिसंहारौ कार्यौ शास्त्रप्रवर्त्तकौ ।
ब्रह्मैव तादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥

कामयोरप्यग्रे नाशहेतुत्वादपुरुषार्थत्वमाहुः । अतः परं टीकान्तरमतं मया न लिख्यते । व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात् । स्वस्य यथा भातं तथैव लिख्यते । तर्हि मोक्षदानसामर्थ्ये किं मानमत आहुः—**शास्त्रमित्यादि ।** मोक्षशास्त्रं वैखानसतन्त्रादिरूपं किञ्चिदुदीरितं यथा धर्मार्थकामा अध्यायानां शतसहस्रेण सप्रपञ्चमुक्तास्तथेदं नोक्तं किन्तु सङ्क्षिप्तमुक्तम् । भगवति देवत्वं प्रतिपाद्य तेन गुरुत्वोपाधिना मोक्षप्रयोजको भवतीति सामर्थ्यं विद्यते परन्तु देवत्वोपाधिना न ददातीति नाऽऽश्रीयत इत्यर्थः । एवं तस्याऽनाश्रयणीयत्वे द्वयोरेव मोक्षदावृत्वान्मोक्षे द्वैविध्यमित्याशयेनाऽऽहुः—**अत इत्यादि ।** यतो ब्रह्मा न स्वयं देवत्वेन मोक्षदो न वा देवत्वेन मोक्षशास्त्रप्रवर्तकः अतः शिवः चकारात्तद्भजनं विष्णुः चकारात्तद्भजनं जगतः सर्वस्य हितकारकौ भजनेन चतुर्वर्गदातारौ ॥ ११ ॥ किञ्च । वस्तुनः स्थितिसंहारौ कार्यौ विष्णुशिवयोरवश्यकर्त्तव्यौ । तावपि शास्त्रस्य चतुर्वर्गविषयस्य श्रुतिसमानाधिकरणपञ्चरात्रस्य तादृशपाशुपतस्य च प्रवर्त्तकौ । उत्पद्यमानानामतिपराधीनत्वादप्रौढत्वाच्च न स्वतः प्रवृत्तिर्मोक्षादीप्सा[1] दुःखभीतिश्च । ततः स्थितानां संहरिष्यमाणानां स्थित्यादिना सुखदुःखाद्यनुभवात्प्रौढत्वाच्च या चतुर्वर्गेप्सा[2] तदर्थं प्रवृत्तिर्भीतिश्च सा स्थितिसंहारप्रयुक्तैवेति तादृशां दर्शने दयया श्रुत्यविरुद्धशास्त्रकरणमिति तावेव प्रवृत्तिप्रयोजकौ । अतः स्वकार्याप्रतिबन्धादपि तौ तथेत्यर्थः । क्वचित्तु "वस्तुनः स्थितिसंहारे कार्ये"इति पाठः । तथा[3] "वस्तुस्थितौ च संहारे कार्ये[4]" इत्यपि पाठः । तदा वस्तुनः स्थितिसहिते संहारे वस्तुस्थितौ संहारे च कार्ये कर्त्तव्ये सति यच्छास्त्रं धर्मादिजनकं मोहकं वामादिकं च तस्य प्रवर्त्तकौ । तेनाऽमुग्धानां साक्षात् मुग्धानां च मोहतारतम्येन सन्निकृष्टविप्रकृष्टपरम्परया[5] धर्मादीनामधर्मादिनिवृत्तेश्च

१ व्याख्यानक्लिष्टत्वादिति **ख.** २ मोक्षादिवीप्सेति **ग.** ३ तथेति नास्ति **क.** ४ कार्ये इति नास्ति **क.** ५ सान्निकृष्टपरम्परयेति **क.**

निर्दोषपूर्णगुणता तत्तच्छास्त्रे तयोः कृता ।
भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि ॥ १३ ॥

जनकावतस्तथेत्यर्थो ज्ञेयः । इदमपि पुराणेषूक्तम् । तथाच कूर्मपुराणे देवदारुवनस्थानां गौतमशप्तानां मुनीनां प्रसङ्गे "न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽस्ति शङ्कर" इत्युपक्रम्य "तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यामो वृषध्वज । एवं संबोधितो रुद्रो माधवेनाऽसुरारिणा[1] । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रश" इति । अत्र शास्त्राणां विमोहनत्वस्य रक्षणार्थत्वस्य[2] चोक्त्या पापादिना दुर्भाग्ययोगेन तत्र प्रवेशेऽपि बहुजन्मविपाकेनाऽधर्मनिवृत्तौ पुनः सन्मार्गलाभ इति सूचितम् । तेन न शङ्कालेशः । ब्रह्ममीमांसायां तर्कपादे "पत्युरसामञ्जस्यादि"त्यनेन यदीश्वरस्य केवलनिमित्तत्वमिति वादस्य दूषणं तथा "उत्पत्त्यसम्भवादि"त्यादिना सृष्टिप्रक्रियांशस्य यद्दूषणं पाशुपतपञ्चरात्रयोस्तदेतदीययोरेव । न[3] तु श्रुत्यविरुद्धयोः । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितमस्माभिः । ननु श्रुत्यविरुद्धे शास्त्रे तौ कथं हितकारकतया प्रतिपादितावित्याकाङ्क्षायां तत्प्रमेयं सङ्ग्रहेणाऽऽहुः—**ब्रह्मैवेत्यादि ।** ब्रह्मैव तादृशं शिवरूपं विष्णुरूपं च । अथर्वशिखास्वथर्वशिरःश्वेताश्वतरीयमन्त्रोपनिषत्कैवल्योपनिषत्सु शिवरूपेण महानारायणोपनिषन्नारायणोपनिषन्महोपनिषत्सु बालोपनिषत्सु विष्णुरूपेण च ब्रह्मण एव प्रतिपादनात्[4] । तत्तच्छास्त्रे श्रुत्यविरुद्धे[5] पाशुपते पञ्चरात्रे च यस्माद्धेतोः सर्वात्मकतयोदितौ निमित्तोपादानात्मकत्वेनोक्तौ । निर्दोषपूर्णगुणता तयोः कृता । तेन ब्रह्मत्वमेव तयोः स्फुटी-

१ माधवेन मुरारिणेति **क.** २ रक्षणार्थस्य चोक्तवेति **ख. ग. घ.** ३ न तु श्रुतीत्यादिरुपपादितमस्माभिरित्यन्तः प्रबन्धो नास्ति **क.** ४ अथर्वशिखाऽथर्वशिर इत्यादि **क. ख.** अथर्वशिक्षाऽथर्वशिर इत्यादि **घ.** ५ श्रुत्यविरुद्धपाशुपत इति **ख. ग. घ.**

कृतम् । पाशुपते हि पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाय "अथाऽतः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्याम" इत्यादिना कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताख्यैः पञ्चभिरध्यायैः—कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः, योगः पशुपतौ चित्तसमाधानं, विधिर्मंसना त्रिषवणादिस्ततो दुःखान्तसंज्ञो मोक्षश्चोक्तः । एवं पञ्चरात्रेऽपि—भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वम् । स[2] सङ्कर्षणप्रद्युम्ननिरुद्धैः सह चतुर्व्यूहः । तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्यावज्जीवमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । तेन प्रमेयं श्रुत्यविरुद्धम् । तत्र देवतान्तरत्ववादस्तु श्रुतिपुराणविरोधादुपेक्ष्यः । आग्रहवादिनस्तु प्रतर्दनाख्यायिकावदनुगमाधिकरणेन दत्तोत्तरा इति प्रमेयमविरुद्धम् । साधनं चोभयत्राऽपि तत्तदुक्तप्रकारेण तत्पूजनम् । तदपि पुराणाविरुद्धम् । तेन तयोरपि मोक्षशास्त्रत्वमिति भावः । इदं सर्वं भारते मोक्षधर्मे उक्तम् । "साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै । साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नाऽन्यः पुरातनः । अपान्तरतमश्चैव[3] वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन[4] । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागतं तथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः । न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशाम्पते । तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठा नारायणमृषिं नाऽन्योऽस्तीति वचो मम[5] । निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं स वसते हरिः । निःसंशयान् हेतुबलान्नाऽध्यावसति माधव" इति । अत्र साङ्ख्यादीनां पञ्चानां भगवत्परत्वं "निष्ठा नारायणः प्रभुरि"त्यन्तेनोक्त्वा "न

१ भावानेक इति **ख. ग.** २ स इति नास्ति **ख.** ३ अपान्तरतमाश्चैवेति **क.** ४ केशवेमिति **ख. घ.** केशवेति **ग.** ५ यथाज्ञानमिति **क.** ६ मुनिरिति **ग.** ७ इत्यन्तेनोक्तमिति **क.**

भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेति विनिश्चयः ।

चैनमि"त्यर्द्धेन एवं ब्रह्मरूपेण न जानन्ति किन्तु देवतारूपेणाऽऽत्मरूपेणेति फलभेदे हेतुरुक्तः । ततः "तमेव शास्त्रे"ति श्लोकेन शास्त्रकर्त्तृणां स्वस्य चाऽऽशय उक्तः । अत्र प्रवदन्तीत्यस्य बोधयन्तीत्यर्थः । "तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ती"तिवत् । किञ्च । ऋषिपदेन मन्त्रद्रष्टृत्वबोधनात्तेष्वाविश्य तत्तत्प्रकाशकत्वं बोधितम् । ततो "निःसंशयेष्वि"ति श्लोकेन तमोभिभूतानां स्वरूपावस्थानमात्रं देवतारूपादेव[1] तत्सायुज्यान्तं फलञ्च न तु भगवदानन्दो भगवद्दत्तो वा भजनानन्द इति निरूपितम् । तेन तन्मोक्षस्य स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वं समर्थितम् । न चाऽत्र पञ्चरात्रस्य नारायणवक्तृकत्वकथनात्कथं जीवविचारितत्वमिति शङ्क्यम् । "तृतीयमृषिसर्गे वै देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्त्रं सात्वतमाचष्ट" इत्यादिवाक्येषु नारदवक्तृकत्वस्याऽपि कथनात्तस्याऽऽवेशित्ववदत्राऽप्यावेशिन एव वक्तृत्वात् । निष्ठास्थले तु पर एव परामृश्यत इति न कोऽपि विरोधः । एवं मोक्षविषये सर्वसिद्धान्तसङ्ग्रहं निरूप्य पञ्चानां याथातथ्येनाऽर्थज्ञानवतां तत्तत्सिद्धान्ते प्रवृत्तानां किं तुल्यं फलमुत फलभेद इत्याकाङ्क्षायां साङ्ख्ययोगयोः स्वरूपावस्थानमात्रस्य फलस्य कथनात्तत्र तावदेव फलं तच्च पूर्वमेवाऽनूदितमिति तदनुक्त्वा पाशुपतपञ्चरात्रयोः फलं तत्प्रतिपाद्यस्वरूपविचारेणाऽऽहुः—**भोगेत्यादि** । तत्तच्छास्त्र उभयदातृत्वस्योक्तत्वात् द्वावपि द्वयोर्दाने यद्यपि समर्थौ तथापि श्रीभागवते दशमस्कन्धे "देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् । प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिमि"ति प्रत्यक्षानुरोधिनि राजप्रश्ने "शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंयुतः[5] । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । ततो

१ अत्र प्रवदन्तीत्यारभ्य तत्तत्प्रकाशकत्वं बोधितमित्यन्तं न दृश्यते ग्रन्थः **क. ख. ग.** २ तत्तत्प्रकाशकत्वञ्चेति **घ.** किञ्चेति प्रागुक्तेश्चकारप्रयोजनन्तु न पश्यामः । तदयं चकारो लेखकप्रमाद एवेति भाति । ३ देवतारूपाद्देवतासायुज्यान्तमिति **क.** ४ फलं नत्विति चकारहीनः पाठः **क. ख. ग.** ५ गुणसंवृत इति **क.**

लोकेऽपि यत्प्रभुर्भुङ्क्ते तन्न यच्छति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

विकारा अभवन् षोडशाऽमीषु कञ्चन । उपाधावन्[1] विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् । हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः । स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदि''ति श्रीशुकेन स्वरूपं विचार्य तादृशफलनियमसमर्थनात् भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुना इति विशेषतो निश्चयः पुराणस्य श्रुत्युपबृंहणत्वेन श्रुत्यभिप्रेतोऽयमेव निर्णय इत्यर्थः । तथा सति पुराणे श्रुतौ च यच्छिवस्य मोक्षप्रदत्वं विष्णोश्च भोगप्रदत्वं यदुच्यते तत्सामर्थ्याभिप्रायं न तु दानाभिप्रायम् । वस्तुतस्तु रूपविशेषेण फलविशेषो नियत एव । अत एव ''ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादि''ति वाक्यम् । परन्तु युक्त्यभावे एतत् बालैर्नाऽवधारयितुं शक्यमित्यतस्तत्र लौकिकीं युक्तिमाहुः—**लोकेऽपीत्यादि** । स्फुटमेतत् । तथाच ''यस्याऽनवद्याचरितं मनीषिणो गृह्णन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः । निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरत्सतां गतिः । हसन्ति यस्याऽऽचरितं हि[2] दुर्भगाः स्वात्मन् रतस्याऽविदुषः समीहितम् । यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितमि''त्यादिवाक्येषु पिशाचचर्याया भोगत्यागस्याऽऽत्मरतत्वस्य च कथनेन शिवस्य सर्वदा मुक्तिर्भोग्या । ''अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्म नाऽज्यसे । विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्त्ततीं भवान् । यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याऽङ्घ्रियुगं नवं नवम् । पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलाऽपि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचिदि''त्यादिवाक्येष्वनपेक्षस्याऽपि लक्ष्म्या अत्यागकथनात्सर्वत्र पुरुहूतरूपेणैव प्राकट्याद्भोगो भोग्यः स्फुट एव । तेन स्वभोग्यत्वाच्छिवो मुक्तिं विष्णुर्भोगं च न ददातीत्यर्थः । वस्तुतस्तु ''आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य जीवलोकस्य राधसे । शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान् भव'' इति वाक्याद्घोरशक्तिनियमानुरोधेनोक्तसन्दर्भबोधितोपासकदोषेण

१ उपधावन्निति **ख. ग.** २ सुदुर्भगा इति **ग.**

अतिप्रियाय तदपि दीयते क्वचिदेव हि ।
नियतार्थप्रदाने न तदीयत्वं तदाश्रयः ॥ १५ ॥

च मोक्षं शिवो न ददाति । ''भक्ताय चित्रा भगवान्हि सम्पदो राज्यं विभूतीर्न समर्द्धयत्यजः । अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवमि''ति वाक्याद्भोगदोषदर्शनेन ''न मन्यत'' इति वाक्याच्छक्त्यधीन इति स्वातन्त्र्येण च भोगं विष्णुर्न ददातीति भावः । द्वारकेश्वरा अप्येवमेवाऽऽहुः ॥१२॥१३॥१४॥ नन्वेवं सर्वथा अदाने पाशुपततन्त्रस्य मोक्षशास्त्रत्वं भज्येत । ''अपत्यं द्रविणं दारा हारा हर्म्या हया गजाः । सुखानि स्वर्गमोक्षौ च न दूरे हरिभक्तित'' इत्यादि वाक्ये उक्तं भगवद्भक्तेरपत्यादिसाधनत्वं च विरुध्येतेत्याशङ्कायामधिकारिविशेषे दानमाहुः—**अतिप्रियायेत्यादि** । अतिप्रियाय परमप्रीतिविषयाय तदपि स्वभोग्यमपि दीयते । दीङ् दाने । ददाति । इदमपि लोकसिद्धम् । अन्यथा कृपणत्वं स्यात् । तत्र गमकमाहुः—**क्वचिदेव हीति** । हि यस्माद्धेतोः क्वचिदेव पुरुषविशेष एव मयबाणसदृशे शिवो मोक्षं ददाति । उपरिचरवस्वादिसदृशे विष्णुर्भोगं ददाति । तेन अतिप्रियायैव ददातीति निश्चीयते । तस्मादुभयदानशक्तौ न सन्देहो नाऽपि मोक्षशास्त्रत्वभङ्गो न वा वाक्यविरोध इत्यर्थः । द्वारकेश्वरास्तु अर्तैः[3] प्रियायेति पेठुः । एवमत्र साधनभेदेन फलभेदः साधितः । अतः परं तयोः शास्त्रयोर्यत्साधनं प्रतिपादितं तत्करणेऽपि कथं कस्यचिदेवाऽतिप्रियत्वमित्याकाङ्क्षायां तन्न तत्साधनोपचयात्किन्तु शास्त्रान्तरोक्तात्तदुक्ताद्वा साधनान्तरादिति वक्तुं फलबलेनाऽतिप्रियत्वसाधनमाहुः—**नियतेत्यादि** । अतिप्रियत्वनियतो यो भोगमोक्षरूपोऽर्थस्तस्य प्रदानेन लक्ष्म्या इव स्वस्येव (?) सम्पादनेन हेतुना

१ ''अतः परं टीकान्तरमतं मया न लिख्यत'' इति पूर्वमुक्तेऽपि यदिह टीकान्तरमतोपन्यासः स सम्मतिप्रदर्शनार्थः । न तु मतान्तरतयेति मे भाति । अन्यदीयं टिप्पणमेव वा प्रमादाद्ग्रन्थप्रविष्टं भवेत् । २ भगवद्भक्तेः स्मृत्यादिसाधनत्वेति **क.** ३ अतीति **ख.** ''अतः परमि''त्यादिप्रतिज्ञाविरोधादत्र तु ग्रन्थबहिर्भूतत्वमनिवार्य्यमेव । सर्वत्रोपलम्भात्तु निराससाहसमनाश्रयणीयमेव ।

प्रत्येकं साधनञ्चैतद् द्वितीयार्थे महाञ्छ्रमः ।
जीवाः स्वभावतो दुष्टा दोषाभावाय सर्वदा ॥ १६ ॥

तदीयत्वं तदाश्रयः एतदुभयं पुराणोक्तं समुदितं प्रत्येकं च साधनम् । तथाचैताभ्यां प्रत्येकसमुदिताभ्यामतिप्रियत्वे यथाधिकारं भोगस्य मोक्षस्य च दानमित्यर्थः । ननु सामर्थ्ये विद्यमाने शिवो मोक्षं विष्णुश्च भोगं यन्न ददाति तदिदमौदार्यविरोधीत्यत आहुः—**द्वितीयार्थे महाञ्छ्रम इति** । सर्वेभ्यः साधारण्येन दीयमानाद्व्यतिरिक्तो द्वितीयः । तदर्थे तयोर्महान् प्रयासः । अतो न दत्तः[1] । तथाच न ह्युदारः प्रयासं कृत्वा ददात्यपि त्वयत्नसिद्धमिति लोके दृष्टमतो न दोष इत्यर्थः । यद्वा । तदेव वक्तुं फलबलेन साधनाभावकथनपूर्वकमतिप्रियत्वस्याऽतिरिक्तं साधनमाहुः—**नियतेत्यादि** । साधारणेभ्यो नियतस्याऽर्थस्य प्रदाने सति न तदीयत्वं तदाश्रयश्च न । एतच्च द्वितीयार्थे साधारणदेयव्यतिरिक्तार्थे प्रत्येकमपि साधनम् । यद्येतत्स्यात्तदाऽतिप्रियत्वात्तदेव दद्यान्न तु साधारणमतस्तथेत्यर्थः । ननूदारस्य साधनापेक्षा नोचितेत्यत आहुः—**महाञ्छ्रम इति** । अर्थस्तूक्त एव । कुतो महानित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति—**जीवाः स्वभावतो दुष्टा इति** । जीवाः शारीरात्मानः सलिङ्गाः । "एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत्षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत" इति चतुर्थस्कन्धे नारदवाक्यात् । यद्यपि श्रुतौ केवला अपि जीवपदेनोच्यन्ते । तथापि "त्रयः[2] प्राजापत्या देवा मनुष्या असुराश्चे"ति श्रुतेः "उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवा" इत्यादिपञ्चरात्रवाक्याच्च देवत्वादिवैशिष्ट्यं सलिङ्गानामेवेति तादृशा एवाऽत्र ग्राह्याः । तेषां च स्वभावतः लिङ्गवैशिष्ट्यतो यः साहजिको देवमनुष्यासुरत्वरूपो धर्मस्तस्माद्दुष्टाः अविद्याकामकर्मजवासनाविशेषदोष-

---

१ ददत इति **ख. ग. घ.** २ स्वभावतः त्रयः प्राजापत्या देवा मनुष्या असुराश्चेति श्रुतेः उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवा इत्यादिपञ्चरात्रवाक्याच्च यः साहजिको देवमनुष्येत्यादिः पाठः **ख. ग.**

भाज इति तद्दाने पात्रत्वायाऽयोग्याः । तथाच योग्यतार्थं स्वभावपरावर्त्तनस्य कर्त्तव्यत्वान्महानित्यर्थः । अयमाशयः । मत्स्यपुराणसमाप्तौ कल्पानुकीर्त्तनाध्याये "सङ्कीर्णाः सात्त्विकाश्चैव राजसास्तामसास्तथे"ति चतुर्विधान् कल्पान् प्रदर्श्य "अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमि"ति चतुर्विधानां लक्षणोक्तिपूर्वकं सात्त्विकेष्वेव सावधारणं मोक्ष उच्यते । तथा कौर्मेऽपि सात्त्विककल्पान् प्रकृत्य "ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः । आराध्य मां च गिरिशं यान्ति तत्परमं पदमि"ति । पुराणानामपि तत्तत्कल्पानुसारित्वं मत्स्यपुराणे पुराणदानाध्याये उक्त्वा "सात्त्विकेष्वथ कल्पेष्वि"त्यादि पठितम् । तेन ज्ञायते यद्विष्णुमाहात्म्ययुक्तं पुराणं तत्सात्त्विकम् । तथैवाऽन्यत्तामसादिकम् । वामनपुराणे दशमाध्याये "देवानां[1] परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः । स्वाध्यायो वेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृता । दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया । वेदनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृते"ति श्लोकद्वयेनोक्ताः[2] पूर्वोक्ता जीवाश्च त्रिविधाः सात्त्विकादिरूपेण पर्यवस्यन्ति । एवं सति सात्त्विकपुराणोक्तविष्ण्वाराधनात्सात्त्विककल्पे[3] मुक्तिः । तथा "मां च गिरिशमि"ति वाक्याच्छिवाराधनादपीति सिध्यति । इयमेव व्यवस्था तन्त्रेऽपि । न्यायसाम्यात् । तत्र सात्त्विकानां सत्त्वनिवृत्तौ गुणातीतत्वशैघ्र्यान्मोक्ष इति तद्दाने विष्णोर्न श्रमः । भोगदाने तु दोषानुद्भवपूर्वकं शान्तस्वभावस्य[4] परिवर्त्तनीयत्वान्महान् श्रमः । तामसानां तु गुणत्रयप्रयुक्तशान्तघोरविमूढत्वनिरासेन गुणातीतत्वसम्पादने शिवस्य महान् श्रमः । भोगदाने तु स्वभावपरिवर्त्तनस्याऽनपेक्षणान्न श्रमः । तस्मादेषा साधनापेक्षा नौदार्यस्य

---

१ "देवानां परमो धर्मो विष्णुपूजारतिः स्मृता । दैत्यानां बाहुशालित्वं हरभक्तिरुदाहृते"ति **क. ग. घ.** २ श्लोकद्वयेनोक्तमिति **ख. ग. घ.** ३ कल्पेष्विति **ख.** ४ शान्तस्वभावस्याऽपीति **ख.**

श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिध्यति ।
मोक्षस्तु सुलभो विष्णोर्भोगश्च शिवतस्तथा ॥ १७ ॥
समर्पणेनाऽऽत्मनो हि तदीयत्वं भवेद्ध्रुवम् ।
अतदीयतया चाऽपि केवलश्चेत्समाश्रितः ॥ १८ ॥

भक्तिकेति साधनानामभावे योग्यताया अप्यभावे यद्दानं तेन च तस्य जीवस्योत्कर्षादिकमिति मूलरूपस्यैव धर्मो न त्ववतारधर्म इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं साधकदोषवशेन तद्दाने तयोः श्रमबाहुल्यं साधयित्वा तद्दोषनिवृत्तये यत्साधकस्य आवश्यकं तत्रत्यं शास्त्रान्तरीयं वा साधनं तदाहुः—**दोषाभावायेत्यादि** । दोषस्य . दोषाणां वा अभावार्य[1] निवृत्त्यर्थं सर्वदा कालाविच्छेदेन[2] श्रवणादि तन्नवकं[3] वा त्रिकं वा पञ्चकं वा यत्तत्रोक्तं शास्त्रान्तरोक्तं तत्तद्विषयकं तत्कार्यमिति शेषः । ततस्तत्साक्रियमाणाज्जातेन[5] प्रेम्णा तच्छास्त्रीयपरविषयकेण[6] स्नेहेन सर्वं कार्यं तदीयत्वतदाश्रयरूपं[7] हि निश्चयेन सिध्यति । तथाच निर्बन्धेनाऽविच्छेदेन श्रवणादिकरणात्साधकस्याऽपि श्रमबाहुल्यमित्यर्थः । एवं सामर्थ्यं साधनव्यवस्थां च बोधयित्वा तेन सिद्धमाहुः—**मोक्ष इत्यादि** । तुर्विशेषावधारणे । पूर्वोक्तोपपत्तिभिर्द्वितीयार्थे महाश्रमावधारणात् । मोक्षो विष्णोः सुलभः शिवतो भोगश्च तथा सुलभ इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अतः परं तदीयपदस्य संबन्धितद्धितान्तत्वेन तत्संबन्धिमात्रे योगात्साधकमात्रस्य तेन पदेन तुल्योपस्थितौ श्रवणादेः पूजादिकर्मणश्च तुल्यत्वमेवेति कथं कस्यचिदेवाऽतिप्रियत्वमित्याशङ्कायां तस्य पर्यवसितं विशेषमाहुः—**समर्पण**

---

१ अभावाय, निवृत्तौ चतुर्थी, मशकेभ्यो धूप इतिवत्, निवृत्त्यर्थं, सर्वदेत्यादि **क.** २ कालानवच्छेदेनेति **ख.** ३ तन्नवकं त्रिकं पञ्चकं वा यत्तत्रोक्तमित्यादि **क.** तन्नवकं वा तात्त्विकं वा पञ्चकं यत्तत्रोक्तमित्यादि **ख.** तत्रैकं वा त्रिकं वा पञ्चकं वा यत्तत्रोक्तं तत्कार्य्यमिति शेष इति **घ.** ४ तत्तत्कार्य्यमिति **क.** ५ तेन जातेनेति **क.** ६ तज्जातीयपरविषयकेणेति **ख.** ७ तदाश्रयत्वरूपमिति **ग.** ८ समर्पण इत्यादीति च्छेदेन सप्तम्यन्ततया सर्वत्र प्रतीकग्रहोपलब्धावपि तादृशयोजनाया अदर्शनाल्लेखकदोषमनुमाय 'समर्पणेनेत्यादि' इत्येव पठितव्यमिति भाति ।

तदाश्रयतदीयत्वबुद्ध्यै किञ्चित्समाचरेत् ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन् वै भारद्वैगुण्यमन्यथा ।

इत्यादि । हिः स्फुटार्थे । आत्मनः समर्पणे[1] ध्रुवं तदीयत्वं भवेत् । एतदपि लोक एव स्फुटम् । मदीयानां मम च यथेष्टं विनियोगं प्रभुः करोत्विति बुद्धिर्ह्यात्मसमर्पणे कारणम् । तथा सति स्वसत्तालेशस्याऽप्यभावात्तन्निश्चितं भवति । तथाच साधनान्तरेण तदभावाच्छ्रवणादिकृतं तदीयत्वमात्मनिवेदित्वे पर्यवस्यतीति तस्यैवाऽतिप्रियत्वमिति तदर्थं श्रवणादिकमेव कार्यमित्यर्थः । नन्वेवं सति तदाश्रितस्य कथं फलसिद्धिः । तस्य स्वरक्षकत्वमात्रेण तदनुसन्धानात्तदीयत्वाभावेनाऽतिप्रियत्वाभावादित्याकाङ्क्षायां तदर्थं प्रणाली[2]माहुः—**अतदीयेत्यादि** । अतदीयतया उक्तरीतिकसमर्पणाभावेनाऽध्रुवत्वादतदीयतया केवलस्तदीयतारहितः समाश्रितः सम्यक्सर्वात्मना सर्वतो रक्षकत्वानुसन्धानवाँश्चेत्तदाश्रयतदीयत्वबुद्ध्यै उक्तरूपानुसन्धानोपयुक्ता या तदीयोऽहमिति[3] बुद्धिस्तदर्थं किञ्चित्तदनुकूलं श्रवणादिकं समाचरेत् येन सा दृढा भवति । तत्रापि स्वधर्ममनुतिष्ठन् वर्णाश्रमधर्मं कुर्वन् । तथाचाऽऽश्रितस्यैवं प्रणाल्या तदीयत्वदार्ढ्ये तस्याऽप्यतिप्रियत्वं भवतीति ततोऽपि तथेत्यर्थः । ननु तदीयत्वार्थं श्रवणादिकमेवाऽस्तु । वर्णाश्रमधर्मस्य साधारणस्य कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायामाहुः—**वै भारेत्यादि** । वै निश्चयेन । अन्यथा भारद्वैगुण्यं स्वधर्मानाचरणेऽधर्मकृतः स्वभावकृतश्चेत्येवं द्विगुणो भारो दोषः स्यात्तथा सति तदुद्धर्तुः श्रमोऽतिमहान् भवेत्तथा सति पापस्य प्रतिबन्धकत्वात्फलेऽपि विलम्बः स्यादिति तदभावार्थं धर्मोपयोग इत्यर्थः । तेन पाशुपतपञ्चरात्रयोर्यथातथज्ञानवतामपि तदुक्तसाधनेन यथायथं भोगमोक्षयोः सुलभत्वं मोक्षभोगयोस्तु दुर्लभत्वमिति शैवतन्त्रं परम्परया मोक्षाय वैष्णवं

---

१ अत्राऽप्युक्तया दिशा समर्पणेनेति पाठः प्रतिभाति । २ प्रनाडीमिति **ख. ग. घ.** ३ अतदीयोऽहमिति **क.** ४ इत्याशङ्कायामिति **क. ख. घ.**

साक्षान्मोक्षायेति फलतौल्येऽपि साधनतस्तारतम्यमिति सिद्धम् । द्वितीयस्कन्धे–"एतावान्साङ्ख्ययोगाभ्यामि"त्यस्य सुबोधिन्यामेतदेव निरूपितम् । पञ्च सिद्धान्ताः स्वतन्त्रतया विहिताः । तत्र श्रुतिवैष्णवौ समप्रधानत्वेनोक्तौ । पशुपतिमतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेनोत्कर्षजननद्वारा परम्परया यथायथमुपयोगः क्रममुक्तिहेतुत्वेन वेति । साङ्ख्ययोगयोः स्वतन्त्रतया ब्रह्ममीमांसायां निन्दितत्वात्स्मरणशेषत्वं धर्मशास्त्रस्य चेत्यपि तत्रैव प्रतिपादितम् । एवञ्चाऽत्राऽयं निष्कर्षः । लौकिकेषु मोक्षशास्त्रेषु वैष्णवतन्त्रमुत्कृष्टम् । तदपि "योगास्त्रयो मया प्रोक्ता" इत्युक्तयोगत्रयमध्ये कर्मयोगरूपम् । एकादशे सप्तविंशे "क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो" इति प्रश्ने "वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः । त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेदि"ति कथनात् । योगेश्वरवाक्येऽपि "य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः । विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवमि"ति कथनात् । तन्त्रोक्ता भक्तिस्तु तस्यैवाऽङ्गभूता । अत एव "तया मुक्तिर्न चाऽन्यथे"त्यनेन मुक्तिरेव तत्फलत्वेनोक्ता । "न चाऽन्यथे"त्यनेन केवलकर्मयोगान्नमुक्तिरित्यपि सूचितम् । तेन तान्त्रिकमात्मसमर्पणादिकमपि तदुक्तभोगमोक्षपर्यवसाय्येव न तु पुरुषोत्तमसंबन्धि सिध्यति । भक्तियोगस्तु ततो भिन्न एव । अत एव "भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि"त्युपक्रम्य "श्रद्धाऽमृतकथायां मे"इत्यादिना कारणकथनावसरे "वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षे"ति कथनात् क्रियायोगाध्याये च "मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति । भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मामि"ति कथनात् भक्तियोगस्तस्य फलभूतः । भगवांश्च "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये"ति गीतावाक्यादनन्यभक्तिलभ्यः । भक्तेश्च कारणं पूर्वमुक्तमेव । "पुनश्चे"ति वाक्ये परमिति विशेषणात् । एतेषाञ्च परत्वमात्मनिवेदनान्तरत्व एव ।

१ साधनतारतम्यमिति ख.

"एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यत" इत्युपसंहारे तस्याऽधिकारिविशेषेणत्वेन कथनात् । तथा तदुपयोगी शरणागत्यात्मा आश्रयोऽपि भिन्न एव । "अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखे"त्युपक्रम्य "न रोधयति मां योग" इत्यादिना स्मार्त्तश्रौतयावन्निषेधपूर्वकं सत्सङ्गस्य केवलभावस्य च यथायथं स्वावरोधकत्वं स्वप्राप्तिसाधनत्वं चोक्त्वा व्रजभक्तनिदर्शनमप्युक्त्वा "तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्ये"ति द्वाभ्यां सर्वात्मना शरणगमनस्याऽकुतोभयप्राप्तिसाधनत्वकथनात् । अनेन सन्दर्भेण स्वाधनफलयोरुत्कर्षोऽपि सिद्धः । श्रुतेरप्याशयोऽयमेव । "नाऽयमात्मा प्रवचनेने"ति "भगवान् ब्रह्म कात्स्न्र्येने"ति श्रुतिस्मृतिभ्यां तथाऽवसायात् । तदिदं सुबोधिनीनिबन्धभाष्येषु निपुणतरमुपपादितमत्र मङ्गलवाक्ये सूचितम् । वेदे पूर्वकाण्ड उत्तरकाण्डे च त्रिवर्गो य उक्तस्तस्य तात्पर्यमेकादशे एकविंशाध्याये "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि । कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः । अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते" इत्यन्तेन पञ्चाङ्ग्युपासनान्तस्य साधनजातस्य यत्त्रिवर्गरूपं फलं तत्पुष्परूपं रोचनार्थ इत्युक्तम् । मोक्षो य आत्मलाभात्मा उक्तस्त्राऽप्यात्मशब्दो भगवत्पर एव । अभेदवादस्वारस्यात् । तल्लाभसाधनं चाऽऽपाततः श्रवणादित्रयम् । वस्तुतस्तु वरणमेव । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य"इति श्रुतेः । तेन य आद्ये प्रवृत्तस्तस्य दुःखाभाव एव । यः पुनस्तन्न साधनाधीनमिति ज्ञात्वा यतते तस्य साधनकौण्ठ्ये वरणश्रुतिर्वरणस्य दीनत्वमेव साधनं सूचयतीति भक्तावेव पर्यवस्यतीति "वेदादाद्या यतः

इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः ॥ १९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितो बालबोधः सम्पूर्णः ।

स्थिता''इत्यनेन सूचितम् । शेषनिर्णयस्तु स्फुटतयाऽत्र प्रतिपादित एव । तदिदं सर्वं हृदिकृत्योपसंहरन्ति—**इतीत्यादि** । इतिः समाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कथितं यत् तत्सर्वं स्वस्य परेषां च सिद्धान्तसङ्ग्रहरूपं निष्कृष्टं न तु प्रतीकरूपम् । एतज्ज्ञाने पुनः पुमर्थादिविषयको भ्रमोऽन्यथाज्ञानं न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जकृपाश्रयात् ।
बालबोधस्य विवृतिं चक्रवान्पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥
यदत्र सदसद्वाऽपि जीवबुद्ध्या मयोदितम् ।
तत् क्षमन्तां बालबोधे प्रवृत्ताः प्रभवो मम ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यचरणशरणस्य श्रीपीताम्बरसूनोः पुरुषोत्तमस्य
कृतिर्बालबोधविवृतिः समाप्ता ।